

De bevolkingsadministratie tijdens de bezetting

Een griezelige verzameling papieren mensen

Zonder een persoonskaart 'besta je als het ware niet voor den Staat', hield dagblad *De Tijd* zijn lezers voor. Dat ook op een verkeerde manier gebruik kon worden gemaakt van het uitstekend geordende bevolkingsregister ondervond Nederland na de Duitse inval. Met kleine en grote acties probeerde de illegaliteit de bezetter te dwarsbomen. Auteur Elias van der Plicht

Het *Algemeen Handelsblad* noemde het op 31 december 1939 'een revolutie op het gebied der bevolkingsboekhouding'. Nergens anders ter wereld was zo'n goed doordacht registratiesysteem ingevoerd. 'Met ingang van morgen bestaat van u allen ter secretarie uwer woonplaats een kaart, vervaardigd van het allerduurzaamste carton en voor het geheele Rijk van volkomen gelijk model.' De persoonskaart.

'Voor dien datum moest men een kaart met zijn gezinslid delen,' schreef *De Tijd*. 'Maar als een gezin uit elkaar ging, of een gezinslid vertrok, dan kwam de gezinskaart in moeilijkheden. Men kon

haar moeilijk in stukjes gaan knippen. Daarom heeft men de gezinskaarten afgeschaft en persoonskaarten ingevoerd. Zonder zoo'n kaart besta je als het ware niet voor den Staat. Met pijnlijke nauwkeurigheid ligt er heel je leven op bloot.' Dat laatste was precies waar de redacteur van het *Algemeen Handelsblad* bang voor was. 'Ja, zoo'n persoonskaart is inderdaad een ietwat griezelig ding.'

Lijk opgraven

Hij had het bij het rechte eind. De perfect geordende Nederlandse bevolkingsadministratie werd niet lang na de invoering van de persoonskaarten ingezet bij de opsporing van Joden, verzetsmensen en

mannen voor de arbeidsinzet. Een goudmijn dus voor de Duitse bezetter. De persoonskaart onthulde naam, leeftijd, adres, beroep, religie, nationaliteit, afstamming – gegevens waar de nieuwe machthebbers zich bovenmatig voor interesseerden. Al vrij snel na de capitulatie in mei 1940 begonnen sommige ambtenaren daarom te rommelen met de kaarten. Het waren veelal relatief kleine, maar niet ongevaarlijke daden die van groot belang waren voor de betrokkenen. Er werden persoonskaarten aangepast met gefingeerde gegevens. Er werden 'dubbelgangers' gecreëerd, zodat er twee levende personen met exact dezelfde persoonskaarten rondliepen. En er waren

ambtenaren die ervoor zorgden dat onderduikers de kaart kregen van een gestorvene. Deze mensen gingen vanaf dat moment door het leven onder de naam van de overleden plaatsgenoot. 'Een lijk opgraven' heette dat in ambtenarenjargon.

Sabotage

Maar het kon ook in het groot worden aangepakt: door de bevolkingsadministratie te verdonkeremanen of een aanslag op het bevolkingsregister te plegen. Een van de bekendste sabotageacties vond plaats in Amsterdam. Aan de Plantage Kerklaan 36 werden de persoonskaarten bewaard van alle inwoners van de stad.

Op 27 maart 1943 ging het aan dierentuin Artis grenzende gebouw in vlammen op. Het pand lag in puin, maar het register kwam er beter vanaf. De aanslagplegers onder leiding van kunstenaars Gerrit-Jan van der Veen en Willem Arondeus hadden de kartonnen kaarten op een paar grote hopen gegooid en onvoldoende verspreid, waardoor het vuur alleen de bovenste laag verschroeide. De brandweer deed nog wel een duit in het zakje door extra lang na te blussen en daarmee waterschade te veroorzaken, maar toch was slechts vijftien procent van de persoonskaarten vernietigd. Relatief veel succesvoller waren acties in andere plaatsen. In sommige dorpen

slaagde de illegaliteit erin om het volledige bestand aan persoonskaarten te roven. Zo overvielen drie personen op 7 juni 1943 het raadhuis van het Overijsselse Wanneperveen. Er werd bedreigd met een revolver en het drielat kreeg alle 1650 kaarten mee. In totaal werd in 160 gemeenten het bevolkingsregister in zijn geheel of gedeeltelijk ontvreemd. Wageningen had de primeur.

Kippenhok

Bob Mebius was jongste bediende op de bevolkingsadministratie van Wageningen. Met toestemming van zijn

De bevolkingsregisters van Jisp en Wormer werden door het verzet uit het gemeentehuis gehaald en verborgen op de boerderij van de familie Verdonk in Enge Wormer.

Coll. Waterlands Archief, Purmerend

De ladekasten van de persoonskaarten waarvan de verbrande en door bluswater aangetaste inhoud op de grond ligt, 28 maart 1943. Coll. Stadsarchief Amsterdam

chef maakte hij geregeld persoonskaarten van onderduikers kwijt door ze mee naar huis te nemen of de alfabetisch geordende kaarten op een verkeerde plek te zetten. Mebius had in december 1942 vernomen dat de bezetter een lijst wilde hebben met de namen van alle Wageningse Joden, studenten, gedemobiliseerde militairen en mannen die in Duitsland konden werken. Hij vertelde het door aan zijn goede vriend Henk Sijnja. Zonder persoonskaarten geen lijst en dus besloten de twee het bevolkingsregister te stelen.

NSB-cartotheek

De illegaliteit deed niet alleen pogingen om te sjoemelen met de bevolkingsadministratie, het verzet maakte ook gebruik van de persoonskaarten. Zo begonnen illegale werkers uit Amsterdam al in juli 1940 met het aanleggen van een cartotheek waarin persoonsgegevens werden opgenomen van NSB'ers en verraders. Het bestand bevatte in 1945 minstens achtduizend namen en was van nut bij het oppakken van col-laborateurs.

In de nacht van 2 op 3 januari klommen de jonge mannen over een muurtje en drukten een ruitje in van de trouwzaal van het gemeentehuis. Meer dan 15 duizend persoonskaarten werden in allerijl in jutezakken gestopt en op fietsen geladen. In de tussentijd werd het ene na het andere bureaulaadje ondersteboven getrokken om de indruk te wekken dat de inbrekers geen voorkennis hadden. Mebius en Sijnja gooiden de zakken in een oud kippenhok nabij de Rijn. Wat later dumpten ze de zakken in een moeras. Al snel was geen kaart nog te ont-cijferen.

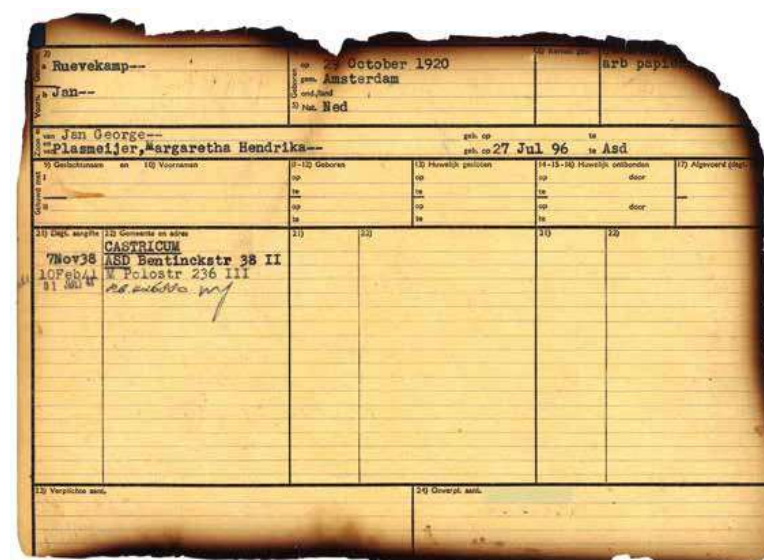
Mislukking

Mebius en zijn kompanen werden niet gepakt. Minder gelukkig waren de plegers van de aanslag in Amsterdam: op 2 juli werden dertien mannen in Overveen gefusilleerd. Een jaar later zou daar een veertiende slachtoffer bijkomen, toen Gerrit van der Veen werd opgepakt en geëxecuteerd. Met zoveel doden en zo weinig vernietigde kaarten kan de aanslag op het Amsterdamse bevolkingsregister als een mislukking worden bestempeld. Maar dat is niet het hele verhaal. Binnen de kortste keren wist het hele land van de sabota-

geactie in de hoofdstad. Het gaf een impuls aan andere verzetsgroepen om de bevolkingsadministratie in hun eigen gemeente te plunderen. De hulp aan onderduikers werd erdoor gestimuleerd.

Beerput

In het halfjaar na de aanslag werd hard gewerkt om weer wat systeem te krijgen in de Amsterdamse administratie, maar de omstandigheden maakten dat er heel wat makkelijker dan voorheen kon worden geknoeid. Het rijtje gesorteerde kaarten dat door de een weer op de goede plek was teruggezet, kon door een ander weer ergens anders worden achtergelaten. 'Rondzetten' werd dat genoemd. Op die manier raakten alsnog grote hoeveelheden persoonskaarten zoek. Kort na de bevrijding kwam een ambtenaar op de prop-pen met maar liefst duizend beschimmelde kaarten die hij onder de vloer van zijn tuinhuis verborgen had gehouden. Een collega had persoonskaarten laten onderduiken in een beerput. Halverwege de jaren vijftig liepen de hoofdstedelijke bevolkingsambtenaren nog geregeld tegen problemen aan die waren veroorzaakt door tijdens de bezetting verdwenen of vervalste persoonskaarten.

Door de aanslag op het Amsterdamse bevolkingsregister beschadigde persoonskaart. Coll. CBG, Den Haag

Raadselachtige brand

Om sabotageacties tegen te gaan gaf SS- en politie-leider Hanns Albin Rauter twee dagen na de inbraak in Wageningen de politie de opdracht om de bevolkingsregis-ters 's nachts te laten bewaken. Voor kleine korpsen was dit tamelijk belas-tend, zeker nadat de surveillance werd opgeschroefd naar 24 uur per etmaal. Het werd daarom toegestaan burgers te wer-ven voor deze 'bewakingsdienst tegen sabotage'. Voorrang kregen Duitsgezinde sollicitanten. Wie werd aangenomen kon rekenen op een vergoeding van 50 cent per uur, later verhoogd naar 75 cent. Daar stonden overwegend nacht- en weekend-diensten tegenover, én de continue dreig-ing dat wanneer er toch iets zou

gebeuren de Sicherheitsdienst de bewa-kers wegens plichtverzuim persoonlijk aansprakelijk kon stellen. De genomen veiligheidsmaatregelen voorkwamen niet dat het aantal aansla-gen toenam. In de nacht van 18 op 19 mei 1943 vloog het gemeentehuis van Apeldoorn in brand. Het pand stortte in en het volledige bevolkingsregister ging verloren. NSB-burgemeester Frans Pont was laaiend. Het vuur was uitgerekend ontstaan op de bevolkingsadministratie. Hadden de twee marechaussees die de boel bewaakten soms zitten slapen? 'Nee, nee, we sliepen niet,' verzekerde surveillant Maarten Munnik. Hij was een brief aan zijn verloofde aan het schrijven toen hij plotseling merkte dat de lambri-sering achter de gaskachels vlam had gevat. In een poging de boel te doven trok hij zijn uniformjasje uit en wapperde hij met het kledingstuk; het vuur werd daar-door alleen maar aangewakkerd. De vlammen sloegen over naar de pluche gordijnen waarna er geen redden meer aan was. Ze hadden nog geprobeerd de persoonskaarten voor de vlammenzee te behoeden door de lades uit de kasten te halen, maar het was al te laat. Uiteindelijk nam Pont genoegen met deze lezing en Munnik moest het maar

laten weten als hij zijn verschroeide por-tefeuille en koffergrammofoon niet ver-goed kreeg door de Sicherheitsdienst. Munnik werd door de Duitsers netjes schadeloos gesteld.

Geld toe

Er bleef een zweem van mysterie om de brand hangen. Was het daadwerkelijk een ongelukkige samenloop van omstan-digheden geweest die het Apeldoornse raadhuis in de as had gelegd? Niet vol-gens de zus van Munnik. In 1978, kort nadat het stadhuis was herbouwd, ver-klaarde ze dat haar broer eind mei 1943 tegen zijn familie had gezegd dat het geen ongeluk was geweest. 'Wil je zeg-gen dat de Duitsers slecht zijn? Ik steek de boel in brand en krijg nog geld toe!' Hij zou de conciërge hebben opgedragen het stof achter de kachels niet weg te vegen, had wat flesjes met olie voor de schrijfmachines tegen de kachels aange-zet (zogenaamd om ze goed vloeibaar te houden), en toen zijn collega eventjes een tukje deed, was alles in de hens gevlogen. Zelf kon Munnik dit verhaal niet meer bevestigen. Op 13 april 1945 was hij van-wege ander ondergronds werk in

'Wil je zeggen dat de Duitsers slecht zijn? Ik steek de boel in brand en krijg nog geld toe!'

Brummen gefusilleerd. Twee dagen later reden Canadese tanks het Gelderse plaatsje binnen. De jonge vrouw aan wie Munnik tijdens de nacht van de brand een brief had zitten schrijven en met wie hij in de herfst van 1944 was getrouwd, werd op de voorste tank gehesen.

Identificatieplicht

De man die aan de basis van de persoonskaart had gestaan, was de in 1894 in Den Haag geboren Sjaak Lentz. Deze Rijksinspecteur van de Bevolkingsregisters beschouwde het nieuwe systeem als 'een verzameling van papieren mensen, die de natuurlijke mensen op een centraal punt vertegenwoordigen om aan de overheid alle gewenste inlichtingen omtrent hun persoon te verstrekken'. Maar het kon nog beter, vond de bezetter. Wat ontbrak was een identificatieplicht. In de jaren dertig waren plannen gemaakt voor de invoering van een identiteitsbewijs, maar de Nederlandse regering zag daar begin 1940 toch vanaf,

Verkeerde liefde

Juist op de dag dat Villa Kleykamp werd gebombardeerd, lag Rijksinspecteur van de Bevolkingsregisters Sjaak Lentz met griep op bed, waardoor hij aan de dood ontsnapte. Veilig zal hij zich in de daaropvolgende periode allerm minst hebben gevoeld. Vanwege zijn monomane inzet bij de invoering van persoonskaarten en persoonsbewijzen werd hij door het verzet gehaat. Meermaals kreeg hij doodsb bedreigingen thuisgestuurd, waarna hij zich een tijdje ziek meldde. Kort na de bevrijding werd Lentz gearresteerd. Hij kreeg drie jaar gevangenisstraf. Volgens historica Regina Grüter was tijdens het justitieel onderzoek niets gebleken van nazisympathieën bij Lentz. De rechters concludeerden dat een 'verkeerde liefde voor de bevolkingsregisters' tot collaboratie had geleid. Zelf bleef Lentz er tot aan zijn dood in 1963 trots op dat hij zijn werk consciëntieus had verricht.

Mij is medegedeeld, dat het wegblijven van de sleutel van de kluis waarin zich het bevolkingsregister der gemeente IJsselmuiden bevindt,

als sabotage wordt beschouwd,

Als represaille-maatregel zal het huis met schuur enz. van den ondergedoken wnd. Burgemeester Van Engelen in brand worden gestoken.

Het is mij mogen gelukken hiervan nog uitsel te verkrijgen tot **VRIJDAG 29 SEPTEMBER a.s. des voormiddags 9 uur.**

Burgers van IJsselmuiden, zorgt er voor dat deze sleutel voor dat tijdstip in mijn bezit komt, opdat dit onheil voorkomen kan worden.

IJSSELMUIDEN, 25 September 1944.

DE WND. BURGEMEESTER VAN IJSSELMUIDEN,
E. F. SANDBERG.

Waarschuwingsaffiche uit IJsselmuiden. Coll. NIOD, Amsterdam

BEVOLKINGS-REGISTER

Burgemeester en Wethouders van Amsterdam verzoeken ieder te wiens behoefte in den loop van de laatste jaren foutieve veranderingen in het bevolkingsregister zijn aangebracht (wijziging in namen, geboorteplaats of -datum of woonplaats binnen de gemeente, vernietiging van kaarten, valsche inschrijvingen, enz.) — en welke veranderingen nog niet zijn verbeterd — daarvan zoo spoedig mogelijk **schriftelijk** aangifte te doen aan de **AFDEELING BEVOLKINGSREGISTER EN VERKIEZINGEN, PL. KERKLAAN 36—38.**

Vooral in verband met de verkiezingen moet voorts ieder, die zich in de gemeente heeft gevestigd of die binnen de gemeente is verhuisd en hiervan nog geen aangifte deed, zulks alsnog ten spoedigste doen.

Amsterdam, 15 September 1945.

Burgemeester en Wethouders voornoemd,
DE BOER
de Secretaris,
VAN LIER

Stadsdrukkerij van Amsterdam

Oproep aan de Amsterdamse bevolking. Coll. NIOD, Amsterdam

Brandkaarten bij het CBC

In Villa Kleykamp werden niet alleen de ontvangst-persoonsbewijzen bewaard, maar ook de persoonskaarten van overleden Nederlandse ingezetenen. Sinds 1949 is deze taak toebedeeld aan het CBC. Naar schatting bevinden zich in de collectie van het CBC minstens 20 duizend persoonskaarten (mogelijk veel meer) die tijdens de bezettingsperiode brandschade hebben opgelopen. Het merendeel daarvan is afkomstig uit Kleykamp. Vanwege de slechte staat waarin deze kaarten verkeren, worden ze momenteel gescand en geïndexeerd, zodat de gegevens ook in de toekomst raadpleegbaar blijven.

Toch gaf het bombardement de illegaliteit kansen. Net als na de aanslag op het Amsterdamse bevolkingsregister bood het incomplete gegevensbestand vervalers de gelegenheid om te knoeien met persoonsbewijzen. Voor de weggevoerde Joden kwam de hulp te laat. Hoeveel meer effect zou het bombardement hebben gehad als het eerder tijdens de bezetting had plaatsgevonden? •

Kleykamp beraamde. Aangezien het pand dag en nacht bewaakt werd, moest echter een alternatief worden bedacht.

Precisiebombardement

'Wij vlogen heel laag. Ik zag toen op ruim zes kilometer de toren van het Vredespaleis, dat vlak bij het doel lag. Ik daalde weer en toen begon de duikvlucht

'Alle bommen kwamen op het doel en de brandbommen deden hun werk naar behoren'

op het doel. Het gebouw had vijf verdiepingen en was naar schatting ongeveer vijftientwintig meter hoog. Wij bombardeerden van een hoogte van ongeveer achttien meter, lager dan het dak dus. Een schildwacht stond buiten op wacht, maar hij gooide zijn geweer neer en rende weg. Alle bommen kwamen op het doel en de brandbommen deden hun werk naar behoren. Toen nummer vijf en zes aan de beurt waren, was er van het hele gebouw eigenlijk al niets meer over.' Aldus RAF-officier Robert Bateson in een editie van *De Vliegende Hollander*, het krantje dat door geallieerde vliegtuigen boven bezet Nederland werd gedropt. Op dinsdag 11 april 1944 was Bateson een van de zes piloten die met hun lichte Mosquito-bommenwerpers vanuit Norfolk naar Den Haag vlogen en Villa Kleykamp met de grond gelijkmaakten. Een paar maanden eerder was er vanuit

het verzet een verzoek voor dit precisiebombardement richting Londen gegaan. Er waren meer dan zestig doden te betreuren en evenzoveel gewonden. Met de grootste moeite werden enkele overlevenden onder de brokstukken vandaan gehaald. Onder de omgekomen medewerkers van de Rijksinspectie waren verscheidene ambtenaren die hadden meegeholpen aan het rondzetten van identiteitspapieren.

Te laat

Die dinsdagmiddag dwarrelden door geheel Zorgvliet ontvangst-persoonsbewijzen. De hitte had de documenten de lucht ingeblazen en ze werden door de wind over de hele wijk verspreid. Aanvankelijk zag het ermaar uit dat er niets meer te redden viel, maar toen de schade in kaart was gebracht, bleek dat nog geen twee vijfde deel was vernietigd.

Bronnen

- *Algemeen Handelsblad* [31 december 1939].
- *Andere Tijden*, 'Kleykamp' [23 oktober 2008].
- *De Tijd* [27 juni 1940].
- *De Vliegende Hollander* [4 mei 1944].
- Regina Grüter, 'Fatale liefde voor bevolkingsregisters', *Historisch Nieuwsblad* 22:5 [2013] 36–43.
- Elias van der Plicht, 1943. *Onderdrukking en verzet* (Houten, 2018) — fragmenten uit dit artikel zijn overgenomen uit hoofdstuk 4 van dit boek.
- J.T. Veltkamp, *Het Amsterdamse bevolkingsregister in oorlogstijd* (Amsterdam, 1954).

Elias van der Plicht is redacteur van *Gen.magazine*